

אברהם גרוסמן

חסידות ואורדות

נשים יהודיות באירופה
בימי הביניים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

אברהם גרוסמן

חסידות ומורדות

נשים יהודיות באירופה בימיהביניים

אברהם גרוסמן

חסידות ומורדות

נשים יהודיות באירופה בימי־הביניים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינרי־רבהון

ערך והביא לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה ראה אור בסיוע

משרד המדע, התרבות והספורט

הרשות למחקר ולפיתוח של האוניברסיטה העברית בירושלים

מהדורה שנייה מתוקנת

הדפסה 5 6 7 8 9

מסת"ב 5-167-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-478 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ג

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

- 9 פתח דבר
11 הקדמה
- א. הרקע ההיסטורי 11; ב. המקורות 16; ג. המסגרת הכרונולוגית והגיאוגרפית 19
- 23 פרק ראשון: תדמית האישה: שותף או "אחר"?
א. הבריאה ועדיפות הגבר 26; ב. הפיתוי בגן עדן ועדיפות הגבר 31;
ג. תכונות האישה ועדיפות הגבר 34; ד. אישה וכשפים 43;
ה. "נחיתות האישה" ועדיפות הגבר מבחינה רפואית 47; ו. החיוב במצוות ועדיפות הגבר 51; ז. התבטאויות בשבח הנשים וראייתן כ"שותף" 54; ח. בין תדמית למציאות 62
- 63 פרק שני: גיל הנישואין
א. המורשה התלמודית 65; ב. המציאות בבבל במאות הח'–הט' 67;
ג. המציאות בתברה הנוכרית 68; ד. המציאות בתברה היהודית במאות ה'–הי"ג 71; ה. הגורמים לגידול בנישואי קטנות 82;
ו. ההשלכות של הנישואין בגיל צעיר 85
- 88 פרק שלישי: שידוכין, אירוסין ובחירת בן הזוג
א. הטקסים והתפתחותם 88; ב. החרם נגד ביטול השידוכין באשכנז 91; ג. בחירת בן הזוג 98; ד. נישואין בהסכמה באירופה הנוצרית 106; ה. מוסד השדכנות ומקומו בחברה היהודית 111
- 118 פרק רביעי: מונוגמיה, פוליגמיה וייבום
א. בין ארץ ישראל לבבל 118; ב. המציאות באשכנז 122; ג. ריבוי נשים בספרד 135; ד. האווירה במשפחה הפוליגמית 152; ה. ייבום ופוליגמיה 156

- 174 **פרק חמישי: צניעות נשים וחלקן בפרנסת המשפחה**
 א. המורשה התלמודית 174; ב. הצניעות בחברה המוסלמית 176;
 ג. הצניעות בחברה היהודית בארצות האסלאם 179; ד. "מרד הטבילה"
 במצרים 185; ה. המציאות בחברה היהודית בספרד 188; ו. צניעות
 נשים ועבודת נשים באירופה הנוצרית 196; ז. המציאות בחברה
 היהודית באשכנז 198; ח. תמורות במעמדה המשפטי של האישה 206
- 210 **פרק שישי: האישה כרעיה וכאם ומעמדה הכלכלי**
 א. האישה בביתה פנימה 210; ב. זנות ופילגשות 229; ג. מעמדה
 הכלכלי של האישה 256
- 266 **פרק שביעי: השכלת נשים וחינוכן**
 א. המורשה התלמודית 266; ב. המציאות בחברה המוסלמית 272;
 ג. המציאות בחברה הנוצרית 275; ד. עמדתם של חכמי ישראל
 בימי הביניים 277; ה. נשים מלומדות 282; ו. השכלת נשים בחברה
 היהודית 289; ז. חינוך הבנות והשכלתן באשכנז 293; ח. המציאות
 בספרד 299; ט. השכלת נשים יהודיות באיטליה ובסיציליה 301
- 304 **פרק שמיני: חלקן של הנשים בחיי הדת ובטקסים המשפחתיים**
 א. המורשה המקראית והתלמודית 304; ב. חלקן של הנשים בחיי
 הדת באירופה הנוצרית 306; ג. קיום מצוות עשה שהזמן גרמן 309;
 ד. נשים בבית הכנסת 312; ה. נשים בחג הפסח 326; ו. נשים
 מוהללות 331; ז. נשים שוחטות 332; ח. תעניות ומעשי צדקה של
 נשים 334; ט. הימנעות מאכילת בשר בימי בין המצרים 336;
 י. נשים כנושאות מסורות הלכתיות 337; יא. חלקן של הנשים בטקס
 המשפחתי 339; יב. הדרת נשים יהודיות מהעיסוק במיסטיקה 342
- 346 **פרק תשיעי: חלקן של הנשים בקידוש השם**
 א. תיאורי נשים בכרוניקות על הגזירות 346; ב. המהימנות
 ההיסטורית של התיאורים בכרוניקות 349; ג. חלקן של הנשים בקידוש
 השם על פי מקורות נוצריים 354; ד. "יופי" הנשים ו"טוהרן" 357;
 ה. קידוש השם ומעמדם התרבותי והחברתי של הנשים 361;
 ו. התיאורים בכרוניקות והתדמית הציבורית 364; ז. בין הכרוניקות
 על תנ"ך ובין "ספר זכירה" 369

א. המורשה התלמודית 373; ב. המציאות בחברה הנוצרית והמוסלמית 375; ג. עמדתם של גאוני בבל 377; ד. עמדתם של חכמי ספרד 380; ה. עמדת הרמב"ם 382; ו. המציאות בצרפת ובאיטליה 388; ז. המציאות בגרמניה 390; ח. סיכום: בין תיאוריה למציאות 396

חלק ראשון: האישה הגרושה 398
א. המורשה המקראית והתלמודית 398; ב. יחסם של חכמי ישראל בימי הביניים אל הגירושין 403; ג. העילות לגירושין 413
חלק שני: האישה ה"מורדת" 433
א. התמורה בראשית תקופת הגאונים 433; ב. הנסיגה מתקנת "מורדת" במאה הי"ב 438; ג. ריבוי הגירושין וה"מרירות" באשכנז במאה הי"ג ולאחריה 443; ד. "מרדות" נשים בחברה הנוצרית 450; ה. גירושין ו"מרירות" בספרד 452; ו. היחס אל האישה הגרושה 456

א. ריבוי האלמנות 459; ב. המורשה המקראית והתלמודית 460; ג. המציאות בחברה הנוצרית 464; ד. תוחלת החיים באירופה 465; ה. היחס לנישואי אלמנה ושכיתות התופעה בחברה היהודית 466; ו. הזכויות הכלכליות של האלמנה 470; ז. האישה ה"קטלנית" 475; ח. האישה ה"קטלנית" בימי הביניים 478; ט. האלמנה וה"קטלנית" במשנת ה"זוהר" 485; י. היחס לאישה ה"קטלנית" באשכנז 487

א. התמורות לטובה 495; ב. התמורות לרעה 500; ג. דממת היצירה 502; ד. בין "חסידות" ל"מורדות" 505

הקדמה למהדורה השנייה

ספר זה התקבל לשמחתי בסבר פנים יפות בקרב חוקרים ולומדים, ודברים שכתבתי בו הוזכרו ונדונו במחקרים שונים בארץ ומחוצה לה. המהדורה הראשונה של ספרי זה, על שתי הדפסותיה בשנת תשס"א, אזלה. מהדורה אנגלית שלו אמורה לראות אור בקרוב. במהדורה השנייה הוכנסו תיקונים שונים והשלמות, מהם שנתבררו ונתגלו לי עצמי ומהם שחברים וקוראים העירו עליהם. תודתי הרבה נתונה לכולם. אציין במיוחד את הערותיהם של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן ושל ד"ר אביעד הכהן. בהשלמות ציינתי גם לספרות ביבליוגרפית שנתפרסמה בינתיים באותם עניינים הנוגעים ישירות לנושאים הנדונים בספר ואשר חשיבותם מרובה.

ירושלים, אייר תשס"ג

אברהם גרוסמן

פתח דבר

ספר זה בא לדון במעמדה של האישה היהודיה באירופה בימי הביניים התיכונים (1000–1300). בנושאים שונים נזקקתי למקורות מאוחרים יותר, לעתים אף משלהי ימי הביניים, אם היה בהם סיוע לתיאור שלם יותר של המציאות, שהרי טקסים, מנהגים ומוסדות אינם משתנים בנקל.

הדיון נעשה בפרספקטיבה היסטורית רחבה. בחנתי מכלול של היבטים: תדמית האישה, מבנה התא המשפחתי, גיל הנישואין, מקומה של האישה במשפחה ובחברה ומקומה בכלכלה ובחיי הדת, השכלתה, חלקה בטקסים המשפחתיים, אלימות כלפי נשים, מקומן של הגרושה והאלמנה בחברה, ועוד. בין מכלול הנושאים הללו קיימים קשרים פנימיים הדוקים.

בתקופה זו חל שיפור במעמדה של האישה היהודיה באירופה בהשוואה לתקופה התלמודית ולמעמדה בארצות האסלאם. השיפור קשור בפעילותם הכלכלית של היהודים באותה העת ובהתפתחות בחברה הנוצרית הסובבת, והוא מצא את ביטויו בתחומים רבים ומגוונים. הצלחתן של הנשים עלתה על המשוער. אם במאה הי"ב הן תוארו כ"חסידות", "טהורות" ו"קדושות", בשל חלקן החשוב בקידוש השם בגזירות תתנ"ו (1096), הרי במחצית השנייה של המאה הי"ג קבלו מקצת החכמים ש"גבַה לָבָן" והן "שתצניות", "פרוצות" ו"מורדות". התמורות שחלו במעמדן והניסיונות להצר את צעדיהן עומדים במרכזו של חיבור זה.

זהו ספר כולל ראשון על האישה היהודיה בימי הביניים, אף שעל מעמדה של האישה הנוצרית באירופה באותה העת נכתבו עשרות ספרים ומאות מאמרים. הגורם העיקרי לעיסוק המועט באופן יחסי במעמדה של האישה היהודיה הוא טיבם של המקורות. קולן של הנשים היהודיות עצמן לא נשמע, על אף מקומן החשוב במשפחה ובחברה. מעשיהן הם המדברים בעדן. לא זו בלבד שאין בידינו כל חיבור שיצרה אישה יהודיה בימי הביניים (תקופה של כאלף שנים!), אלא שאין ולו ספר אחד מאותה עת העוסק במעמדה במשפחה ובחברה. המקורות הרלוונטיים שבדפוס ובכתבי יד מפורזים ומפורדים. יש צורך באיתורם, בבדיקת נוסחם, בזהירות מחבריהם ובניתוח זהיר שלהם, תוך עמידה על הקשרים הפנימיים ביניהם מתוך השוואה מתמדת למציאות בסביבה הנוצרית. לשם כך אף יש צורך לבחון תמורות שחלו בעמדתם של חכמים לעומת גישה העולה מן הספרות התלמודית ומתשובותיהם של גאוני בבל. לא אחת עמדה בפני השאלה, באיזו מידה אנו רשאים לבנות תמונה כוללת על סמך עדויות בודדות.

נזקקתי למקורות שבדפוסים ובכתבי יד מתחומים מגוונים: הלכה, פרשנות, שאלות

ותשובות, ספרי הגות ומוסר, פיוטים ושיירה, כרוניקות, ספרות עממית, ארכיונים, מצבות ואיורים. צירוף הידיעות המגוונות, הצלבת הידע הטמון בהן ותקירה זהירה שלהן, תוך הזדקקות למציאות בחברה הנוכרית הסובבת, מאפשרים לשרטט את מעמדה של האישה היהודיה באירופה בימי הביניים, אף אם לעתים תמונה זו חלקית בלבד. השתדלתי לצייר תמונה מדויקת ומאוזנת. לא באתי לייפות את המציאות שלעתיים היתה עגומה למדי. נמנעתי מגישה מגמתית הבוחנת את ההתפתחויות על סמך מקצת המקורות. נראה לי שדווקא הבאת התמונה הכוללת כמו שהיא, על אורותיה וצלליה, היא הבסיס האיתן, ועליו יש להשתית כל דיון, לא רק במציאות של ימים עברו, אלא גם במה שניתן ללמוד על העתיד. על כל פנים, המושג "ימי הביניים החשוכים", הרווח בפי הבריות, אין בו בשום פנים כדי לתאר את מעמדה של האישה היהודיה באירופה בימי הביניים. בצד הצללים המרובים היו גם אורות, ובכמה תחומים (כגון הענשת בעלים אלימים) טוב היה מעמדה של האישה היהודיה באותם ימים ממעמדה כיום. מלת ההפניה לספרות המקורות והמחקר שבה השתמשתי בהערות השוליים היא "ראה". כפי שקבעה האקדמיה ללשון העברית, מלה זו משמשת ככינוי בלתי מסומן הפונה בעת ובעונה אחת אל זכר ואל נקבה, אל יחיד ואל רבים.

חובה נעימה היא לי להודות לאלה שסייעו בידי בהשלמת ספר זה ובהבאתו לדפוס. בהכנת המחקר נסתייעתי במילגה מטעם המכון לחקר תולדות ישראל ע"ש ב"צ דינור. פרופ' ישראל יעקב יובל ובני יונתן קראו עלי הגהה של הספר והעירוני הערות מועילות. רעייתי רחל טרחה הרבה בהקלדת הספר ובשיפור סגנונו. היא ובני אריאל סייעו בהכנת המפתחות. דוד שפרבר יעץ בבחירת התמונות. יחזקאל חובב עשה עבודה חשובה בשיפור לשונו של הספר ובהתקנתו לדפוס ולעתים אף העירני בעינו החדה על גופם של דברים. מר צבי יקותיאל, מנהל מרכז זלמן שזר, ליווה במסירות את הכנתו של הספר ועובדי המרכז סייעו בהבאתו לדפוס. לעזר רב היו לי עובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ובמיוחד בנימין ריצ'לר, מנהל המכון, וד"ר אברהם דוד. לצורך חקירתם של כתבי יד שהיתי בספריות שבחוץ לארץ ונסתייעתי ברצונם הטוב של מנהליהן: פרופ' סטיפן רייף, מנהל יחידת הגניזה וראש המחלקה האוריינטלית שבספריית האוניברסיטה בקימברידג'; מר ריצ'רד ג'אד, מנהל המחלקה האוריינטלית שבספריית הבודליאנה באוקספורד; מר עזרא קאהן, מנהל ספריית הקולג' היהודי בלונדון המסונף לאוניברסיטת לונדון, וד"ר מאיר רבינוביץ, מנהל ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. יעמדו כולם על הברכה.

הקדמה

א. הרקע ההיסטורי

שלושה גורמים עיקריים השפיעו על מעמדה של האישה היהודיה בימי־הביניים: המורשה המקראית והתלמודית, המציאות בחברה הנוכרית שבתוכה חיו ופעלו היהודים, והמעמד הכלכלי של היהודים, ובכלל זה חלקה של האישה בפרנסת המשפחה. המורשה המקראית איננה חד־משמעית וניתנת להתפרש בפנים שונות.¹ בדור האחרון נכתבו כמה מחקרים המפרשים את המקרא מהיבט פמיניסטי ומחפשים אחר יסודות שוויוניים בין גברים לנשים, מקצתם מתוך גישה אפולוגטית. נושא זה חורג ממסגרת דיוננו. מקובלת עלי מסקנתו של אמנון שפירא:

אל לנו להפוך את המקרא למניפסט "שוויוני", אלא להראות, שעל אף התפיסות השכיחות בו והמעידות על נחיתותה של האשה לעומת האיש בתחומים שונים, יש בו יסודות מנוגדים, התומכים במגמת השוויון, לעיתים אף העליונות, של האשה על פני האיש.²

לנושא דיוננו חשובה יותר המסורת התלמודית מאשר המורשה המקראית. היהודים בימי־הביניים היו משוכנעים שיש להבין את המקרא על פי הפרשנות המקובלת בפיהם של תנאים ואמוראים. הם ראו עצמם "עדה קדושה", הכפופה ומחויבת למורשת התרבותית היהודית משכבר הימים. דעותיהם של חכמים על האישה – צניעותה, נאמנותה לבעלה ודרכי חייה – הם בגדר מסורת מחייבת, שיש לה אופי מקודש ומקורה בספרי הנביאים ובהגותם של חכמי ישראל שבכל הדורות. למציאות הכלכלית, התרבותית והחברתית שבארצות מגוריהם של היהודים היתה השפעה גדולה ביותר על עולמם המנטלי, ומתח מתמיד בין המורשה התלמודית ובין המציאות ליווה את החברה היהודית בכל אתר ואתר. היו מרכזים שהפתיחות בהם היתה גדולה והם הושפעו יותר

1 ראה, למשל: זקוביץ, האישה בסיפורת המקראית; שפירא, שוויון האישה במקרא, ושם, בהערות, ספרות נוספת.

2 שפירא, שם, עמ' 311. להלן כמה מחקרים על האישה במקרא שנכתבו מתוך גישה פמיניסטית: טריבל, האל והרטוריקה של המין; א' פרדס, הבריאה לפי חוה (גישה ספרותית פמיניסטית למקרא), תל אביב 1996; A. Bach, *Women, Seduction, and Betrayal in Biblical Narrative*, Cambridge 1997; Ph.A. Bird, *Missing Persons and Mistaken Identities (Women and Gender in Ancient Israel)*, Minneapolis 1997

הקדמה

מן המציאות שבסביבתם הנוכרית, ואחרים שהושפעו ממנה פחות. כל מי שהאמת נר
לרגליו לא יוכל להתכחש לעוצמתה של השפעה זו. הדברים נדונו הרבה בספרות
המחקר ואין טעם לשוב ולהיזקק להם כאן.

בתחום חיי המשפחה בכלל, ומעמד האישה היהודיה בפרט, היתה השפעת המציאות
בחברה הנוכרית הסובבת גדולה ביותר. חסידי אשכנז הטיבו לתארה: "כל עיר ועיר
כמנהג הגוים כן מנהג היהודים שעמהם ברוב המקומות". בשל כך הם הטיפו ליהודים
לבדוק את מידת הצניעות של שכניהם הנוכרים בטרם יקבעו את מקום מגוריהם: "בני
אדם שמהלכים בארץ למצוא מקום לגור שם, יעיינו ביישובי הארץ באותה העיר: מה
עניין הגוים, אם גדורים בערוה. דע, אם ידורו יהודים באותה העיר, גם בניהם ובנותיהם
יהיו עושים כיוצא בהם כאותם גוים".³ הדיונים להלן, בכל תחומי החיים הקשורים
במעמדה של האישה היהודיה, מלמדים עד כמה נכונה קביעה זו.

למעמד הכלכלי של היהודים ולחלקה של האישה בפרנסת המשפחה היתה השפעה
רבה על מעמדה, יותר מן המקובל במחקר. המסקנה העיקרית של חיבורנו זה היא,
שהתמורה הכלכלית הגדולה שחלה בחברה היהודית בימי הביניים, דהיינו הפיכתה
לחברה בורגנית או זעיר-בורגנית, השפיעה לטובה על מעמד האישה היהודיה יותר
מאשר כל גורם אחר. לא נוכל לדון כאן בהרחבה בתמורה הכלכלית הגדולה שחלה
במעמד הסוציו-אקונומי של היהודים כשלושה דורות בלבד אחר הכיבוש המוסלמי.
מדובר במהפכה שהשפיעה על כל אורח חייהם של היהודים. מאז ראשית התהוותם לעם
עסקו היהודים בעיקר בעבודה חקלאית. זאת התמונה העולה מן המקרא, מן המשנה ומן
התלמוד. היו ביניהם סוחרים ובעלי מלאכה, אך רוב העם התפרנס מעבודת האדמה.
במאה הח' חלה תמורה גדולה, שהחלה בבבל ובמרכזים היהודיים שבארצות האסלאם
והתפשטה בהדרגה לכל תפוצות ישראל. היהודים נטשו את העבודה החקלאית, התרכזו
בערים והפכו לעם שעיקר פרנסתו ממסחר ומעסקי כספים. זו אחת התמורות המכריעות
בהיסטוריה של העם היהודי, והשלכותיה על החברה והתרבות היו מרחיקות לכת.

יהודי בבל, שכללו את רובו של העם היהודי לאחר כיבושי האסלאם, נטשו את
החקלאות במהירות רבה. לא כאן המקום לדון במניעיה של נטישה זו, אך מן המקורות
עולה, כי בשנת 785 לספירה שוב לא עסקו רוב יהודי בבל בחקלאות. רב משה גאון
סורא העיד כי תקנת הגאונים, שניתן לגבות כתובת אישה וחובות גם ממטלטלין,
נעוצה בסיבה הבאה: "משום דהכא רובא דעלמא לית להון מקרקעי", כלומר לרוב
האנשים אין קרקעות. מדברי הגאון רב שרירא וממקורות אחרים עולה, כי התקנה
נתקנה בשנת תתצ"ו לשטרות, דהיינו בשנת 785.⁴ מסתבר שהכוונה לרוב יהודי בבל

3 ספר חסידים, ויסטינצקי, סימן תתתקא, עמ' 321.

4 המקורות העיקריים לתקנה זו הם: לוי, אגרת רב שרירא גאון, עמ' 105; תשובות גאונים,

הקדמה

"הכא"), ששוב לא היו בידיהם קרקעות. לו היה מדובר באיזור אחד בלבד, לא היו הגאונים נוקקים לתקנה כללית מעין זו, שיש בה כדי לשנות הלכה קדומה שכבר נזכרת במשנה. את דבריו: "אבל בשאר מקומות דרובא דאינשי אית להון (=יש להם) מקרקעי", יש ליחס לאותם אזורים בלבד ובסביבותיה שבהם המשיכו יהודים לעסוק בחקלאות, וכנראה גם לקהילות ספרד, שרוב תושביהן היהודים עסקו בחקלאות עד המאה הי"א. רבים מיהודי בבל, צפון אפריקה ומצרים, ולאחר מכן ספרד, פנו למסחר והשתלבו בשכבה החדשה של המעמד הבינוני והמעמד הגבוה של אנשי מסחר מוסלמים, שכבה שפרחה ועלתה בסוף המאה הח' ובמיוחד במאה הט'⁵.

עדויות רבות על מעבר יהודים למסחר נשתמרו במקורות פנימיים וחיצוניים, ובמיוחד בספרות השאלות והתשובות (השו"ת). עשרות רבות של שאלות ותשובות מן המאה הט' ולאחריה (במיוחד אלה של הגאונים רב פלטי ורב נטרונאי) נוגעות לפעילותם של היהודים בסחר המקומי ובסחר הבינלאומי, בתוככי הח'ליפות המוסלמית ואף מחוצה לה. היו יהודים שצברו ממון רב וניהלו חיי ראווה ופאר. במיוחד ראוי להזכיר את הבנקאים היהודים בבגדאד וחרצנים אחרים, שעלו לגדולה גם מבחינה פוליטית ותפסו מקום ראשון במעלה בהנהגת יהודי בבל. אין בידינו לקבוע מה היה מספרם של יהודים אלה, אך נראה שמספרם היה רב.⁶ השינוי במבנה הכלכלי השפיע גם על דמותה של התברה היהודית. אילוסטרציה נאה לכך יש בעדותו של הגאון רב שרירא, שבזמנו, המחצית השנייה של המאה הי', שוב אין הנשים היהודיות בבגדאד עושות מלאכות שהנשים בכפרים ממשיכות לעשותן, ולכן אין הבעל רשאי לחייב את אשתו בהן, אף על פי שהן מנויות במשנה כחובות האשה:

והני מלאכות טוחנת ואופה ומכבסת, הכין דינינן בהו לפום (= כך אנו דנים בהן לפי) חשיבות כל אדם ומנהג המקום בדומין לו. דכי מחייבין למיטחן בכפרים דרגילן נשי דטחנן, אבל כואת בגדאד, דלא רגילן נשי למיטחן כל עיקר לא מחייבין.⁷

חמדה גנוזה, סימנים כב, סה, ובכתב יד קמברידג' G2; אוצר הגאונים לכתובות, חלק התשובות, סימן תקלד, עמ' 212. במקור אחרון זה ישנו סיוע נוסף להנחה שהתקנה נובעת ממצאות שהקיפה אזורים נרחבים: "אבל מר רב נחשון גאון זכר א[דוננו] לברכה הכי אורי לן, דמן תמנן ותרתין שנין אשו ריש גלותא ותרתין מתיבתא ודיאני דאבא ורישי כלי למגבא בעלי חובות וכתובת אשה ממטל". וכתבו כתאבי לכל מקומות ישראל... דכל דיאנא דלא מגבי לבעלי חובות וכתובת אשה ממטלטלי סלקינן ליה וכתבין עברתא עליה, ונהגו כל ישר' לגבות בעל חוב וכתובת אשה ממטלטלי".

5 בנושא זה דן בהרחבה ש"ד גויטיין בכמה ממחקריו. סיכום ממצא מצוי בסקירתו: S.D. Goitein,

"The Rise of the Middle-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times", *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 217–241

6 לדיון נרחב בהתפתחות זו ראה: גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, כרך א.

7 תשובות גאונים, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ו, סימן ב.

חסידות ואורדות הוא ספר כולל ראשון על הנשים היהודיות באירופה בימי-הביניים. הוא סוקר בפרספקטיבה היסטורית רחבה ותוך השוואה למציאות בחברה הנוכרית מכלול של היבטים: תדמית האישה, מבנה התא המשפחתי, גיל הנישואין, מקומה של האישה במשפחה ובחברה ומקומה בכלכלה ובחיי הדת, השכלתה, חלקה בטקסים המשפחתיים, אלימות כלפי נשים, מקומן של הגרושה והאלמנה בחברה, ועוד. בין מכלול הנושאים הללו קיימים קשרים פנימיים הדוקים.

חסידות ואורדות מתאר תמורה מרשימה במעמדה של האישה היהודיה באירופה בימי-הביניים, בעיקר בין השנים 1000–1300. בתקופה זו חל שיפור במעמדה בהשוואה לתקופה התלמודית ולמעמדה בארצות האסלאם בימי-הביניים. שיפור זה בא לידי ביטוי בתחומים רבים של החיים. גם הדימוי העצמי של הנשים נשתנה לבלי הכר והצלחתן עלתה על המשוער. אם במאה הי"ב הן תוארו כ"חסידות וטהורות", בשל חלקן החשוב בקידוש השם בגזירות תתנ"ו (1096), הרי במחצית השנייה של המאה הי"ג התלוננו חכמים שמקצת הנשים "שחצניות ומורדות". במרכז של חיבור זה עומדים התמורות שחלו במעמדן של הנשים והניסיונות להצר את צעדיהן. **חסידות ואורדות** משחזר את קולן של הנשים היהודיות עצמן, שלא נשמע על אף מקומן החשוב במשפחה ובחברה. אין בידינו כל חיבור שיצרה אישה יהודיה בימי-הביניים (תקופה של כאלף שנים!), ואף לא ספר אחד מאותה העת העוסק במעמדה במשפחה ובחברה. שחזור זה מתבסס על מגוון של מקורות, המאפשרים לשרטט את מעמדה של האישה היהודיה באירופה בימי-הביניים, אף אם לעתים תמונה זו חלקית בלבד.

המחבר, פרופ' אברהם גרוסמן, הוא פרופסור מן המניין בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, חבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים וחתן פרס ביאליק לחכמת ישראל לשנת תשנ"ז. בין מחקריו: חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א; חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה.

0 01850000478 7
185-478 דאנאקוד

על העטיפה: נשים לאודות הלכות נסת, הגדת דראשטט.
באדיבות ספריית האדינה, דראשטט.
עטיפה: קרן סנדלר, סטודיו קונטרסט